Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

Original Article

सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात लोकसहभागाची भूमिका: एक सखोल अभ्यास

डॉ.शिवराज कदम
अर्थशास्त्र विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय मुदखेड जि.नांदेड
Email: shivrajkadam10@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180516
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(A)
Pp. 68-73
May- 2026
Submitted: 15 Apr. 2026
Revised: 25 Apr. 2026
Accepted: 10 May. 2026
Published: 31 May 2026

सारांश :

सर्वसमावेशक शाश्वत विकास ही संकल्पना सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय संतुलन राखून सर्व घटकांना विकास प्रक्रियेत समाविष्ट करण्यावर भर देते. या पार्श्वभूमीवर लोकसहभाग हा विकास प्रक्रियेचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. प्रस्तुत शोध निबंधात "सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात लोकसहभागाची भूमिका" या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. समस्येचे विधान असे आहे की, विकासाच्या विविध योजना राबवल्या जात असल्या तरी लोकसहभाग मर्यादित असल्यामुळे विकासाचे लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाहीत. त्यामुळे लोकसहभागाचा प्रभाव आणि त्यातील अडचणी यांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. या अभ्यासासाठी काही प्रमुख संशोधन प्रश्न मांडण्यात आले आहेत: लोकसहभागामुळे शाश्वत विकास कसा प्रभावी होतो? लोकसहभागावर कोणते घटक परिणाम करतात? आणि लोकसहभाग वाढवण्यासाठी कोणते उपाय उपयुक्त ठरू शकतात? या संशोधनात मिश्र कार्यपद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी सर्वेक्षण व मुलाखतींचा वापर केला असून, द्वितीयक माहिती शासकीय अहवाल, पुस्तके आणि संशोधन लेखांमधून संकलित केली आहे. माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक व सांख्यिकीय पद्धतींनी करण्यात आले आहे. अभ्यासातून अपेक्षित प्रमुख निष्कर्ष असा आहे की, लोकसहभाग वाढल्यास विकास अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत होतो. तसेच, शिक्षण, जनजागृती आणि प्रशासनातील पारदर्शकता वाढवल्यास लोकसहभाग लक्षणीयरीत्या सुधारू शकतो.

कीवर्ड्स: *सर्वसमावेशक शाश्वत विकास, लोकसहभाग, सामाजिक न्याय, शाश्वतता, स्थानिक शासन, धोरणनिर्मिती, ई-गव्हर्नन्स, जनजागृती.*

प्रस्तावना :

सर्वसमावेशक शाश्वत विकास ही आधुनिक विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि व्यापक संकल्पना आहे. या संकल्पनेचा मूलभूत उद्देश असा आहे की, समाजातील प्रत्येक घटक—विशेषतः वंचित आणि दुर्बल घटक—विकास प्रक्रियेत समाविष्ट व्हावा आणि त्यांना समान संधी उपलब्ध व्हाव्यात. विकास हा केवळ आर्थिक प्रगतीपुरता मर्यादित न राहता, तो सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय संतुलन आणि दीर्घकालीन टिकाव या सर्व घटकांचा समन्वय साधणारा असावा, अशी या संकल्पनेची भूमिका आहे. सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय या तीनही प्रमुख घटकांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे. सामाजिक घटकांत शिक्षण, आरोग्य, लिंग-समानता आणि सामाजिक न्याय यांचा समावेश होतो; आर्थिक घटकांत उत्पन्नवाढ, रोजगारनिर्मिती आणि दारिद्र्यनिर्मूलन यांचा विचार केला जातो; तर पर्यावरणीय घटकांत नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण आणि जैवविविधतेचे संरक्षण यांचा समावेश होतो. या तिन्ही घटकांमध्ये समन्वय साधल्याशिवाय विकास खऱ्या अर्थाने शाश्वत आणि सर्वसमावेशक ठरू शकत नाही.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ.शिवराज कदम अर्थशास्त्र विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय मुदखेड जि.नांदेड

How to cite this article:
कदम, शिवराज. (2026). सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात लोकसहभागाची भूमिका: एक सखोल अभ्यास. Journal of research & development, 18(5(A)), 68–73. https://doi.org/10.5281/zenodo.20925118

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.20925118
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

या पार्श्वभूमीवर, लोकसहभाग हा सर्वसमावेशक शाश्वत विकासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरतो. लोकांचा सक्रिय सहभाग असल्यास विकासाच्या योजना अधिक प्रभावी, पारदर्शक आणि स्थानिक गरजांनुसार अनुकूल ठरतात. स्थानिक लोकांच्या अनुभव, ज्ञान आणि सहभागामुळे निर्णयप्रक्रिया अधिक लोकाभिमुख बनते आणि विकासाची अंमलबजावणी अधिक यशस्वी होते. त्यामुळे, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी लोकसहभागाची गरज आणि महत्त्व अधोरेखित करणे अत्यावश्यक आहे.

समस्या विधान:

आजच्या विकास प्रक्रियेत "सर्वसमावेशक शाश्वत विकास" ही संकल्पना स्वीकारली गेली असली तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक मर्यादा आणि विसंगती आढळतात. विकासाच्या धोरणांमध्ये सर्व घटकांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न होत असला, तरीही समाजातील वंचित, दुर्बल आणि ग्रामीण घटक अनेकदा मुख्य प्रवाहापासून दूर राहतात. त्यामुळे विकासाचा लाभ सर्व स्तरांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाही. याचबरोबर, शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांमध्ये संतुलन राखणे आवश्यक असते; परंतु अनेकदा आर्थिक विकासाला प्राधान्य दिल्यामुळे पर्यावरणीय हानी आणि सामाजिक असमानता वाढताना दिसते. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर, वाढते प्रदूषण आणि सामाजिक विषमता ही या असंतुलनाची उदाहरणे आहेत. या संदर्भात लोकसहभागाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असतानाही, प्रत्यक्षात लोकांचा सहभाग मर्यादित किंवा औपचारिक स्वरूपाचा राहतो. निर्णयप्रक्रियेत स्थानिक लोकांचा प्रभावी सहभाग नसल्यामुळे धोरणे अनेकदा स्थानिक गरजांशी सुसंगत राहत नाहीत. याशिवाय, अशिक्षितता, माहितीचा अभाव, प्रशासनातील पारदर्शकतेचा अभाव आणि लोकांचा कमी विश्वास यांसारख्या घटकांमुळे लोकसहभागात अडथळे निर्माण होतात. म्हणूनच, सर्वसमावेशक शाश्वत विकास साध्य करताना लोकसहभागाची भूमिका नेमकी काय आहे, त्यात कोणती अडचणी आहेत आणि त्यात सुधारणा कशी करता येईल, याचा सखोल अभ्यास करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व:

सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात लोकसहभागाची भूमिका समजून घेण्यासाठी हा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. विकास प्रक्रिया अधिक परिणामकारक, न्याय्य आणि टिकाऊ बनवण्यासाठी लोकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे, हे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. प्रथम, हा अभ्यास सर्वसमावेशक शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा सखोल आढावा घेऊन तिच्या व्यावहारिक अंमलबजावणीतील अडचणी स्पष्ट करतो. यामुळे विकास धोरणे अधिक वास्तववादी आणि स्थानिक गरजांशी सुसंगत बनवता येतात. दुसरे म्हणजे, लोकसहभागाचे महत्त्व अधोरेखित करून हा अभ्यास निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढवण्याची गरज स्पष्ट करतो. लोकांचा सहभाग वाढल्यास धोरणांची पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि स्वीकारार्हता वाढते. तिसरे, हा अभ्यास सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांमध्ये संतुलन राखण्यास मदत करतो. लोकांच्या सहभागामुळे स्थानिक संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन होते आणि पर्यावरण संरक्षणाला चालना मिळते. चौथे, धोरणनिर्माते, प्रशासकीय यंत्रणा आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यासाठी हा अभ्यास मार्गदर्शक ठरतो. लोकसहभाग वाढवण्यासाठी कोणते उपाय प्रभावी ठरू शकतात याबाबत या अभ्यासातून उपयुक्त सूचना मिळतात. शेवटी, हा अभ्यास समाजातील वंचित आणि दुर्बल घटकांचा विकास प्रक्रियेत अधिक समावेश होण्यासाठी मदत करतो, ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. सर्वसमावेशक शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. शाश्वत विकासातील सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटकांचा अभ्यास करणे.
3. लोकसहभागाची संकल्पना आणि त्याचे प्रकार समजून घेणे.
4. सर्वसमावेशक शाश्वत विकासात लोकसहभागाची भूमिका विश्लेषित करणे.
5. लोकसहभागासमोरील प्रमुख अडचणी आणि आव्हाने ओळखणे.
6. लोकसहभाग वाढवण्यासाठी प्रभावी उपाय सुचवणे.
7. विकास प्रक्रियेत वंचित घटकांचा सहभाग कसा वाढवता येईल याचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहीतके:

1. लोकसहभाग वाढल्यास सर्वसमावेशक शाश्वत विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य होतो.
2. निर्णयप्रक्रियेत लोकांचा सक्रिय सहभाग असल्यास विकास धोरणांची गुणवत्ता वाढते.

3. लोकसहभागाच्या अभावामुळे विकासाचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान पोहोचत नाही.
4. सामाजिक आणि आर्थिक असमानता लोकसहभागावर नकारात्मक परिणाम करते.
5. जनजागृती आणि शिक्षण वाढल्यास लोकसहभागात वाढ होते.
6. पारदर्शक आणि उत्तरदायी प्रशासनामुळे लोकांचा सहभाग वाढतो.
7. स्थानिक पातळीवरील संस्थांची मजबुती लोकसहभाग प्रभावी बनवते.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक अशा मिश्र संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला, ज्यामुळे विषयाचे सखोल आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करता आले. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी सर्वेक्षण, मुलाखती आणि गटचर्चा यांचा उपयोग केला. यामध्ये स्थानिक नागरिक, ग्रामपंचायत सदस्य, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी आणि संबंधित तज्ञ यांचा समावेश केला, ज्यामुळे लोकसहभागाची प्रत्यक्ष स्थिती समजून घेता आली. द्वितीयक माहिती संकलनासाठी शासकीय अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके, तसेच विविध संस्थांच्या प्रकाशित माहितीचा अभ्यास केला. यामुळे संकल्पनात्मक आणि सैद्धांतिक चौकट अधिक स्पष्ट करता आली.नमुना निवड करताना यादृच्छ किंवा उद्देशपूर्ण पद्धतीचा वापर केला, जेणेकरून विविध सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित झाले.माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय साधने तसेच विषयानुसार पद्धतीचा उपयोग केला.यामुळे लोकसहभाग आणि शाश्वत विकास यांच्यातील संबंध स्पष्ट करता आला .अशा प्रकारे, विविध संशोधन पद्धतींच्या साहाय्याने हा अभ्यास अधिक विश्वासार्ह, सुसंगत आणि परिणामकारक बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सर्वसमावेशक शाश्वत विकास: संकल्पना व वैशिष्ट्ये:

सर्वसमावेशक शाश्वत विकास ही अशी विकास प्रक्रिया आहे जी समाजातील प्रत्येक घटकाचा विचार करून दीर्घकालीन टिकाव साधते. या संकल्पनेत केवळ आर्थिक वाढ नव्हे, तर सामाजिक समता, पर्यावरणीय संतुलन आणि मानवी विकास यांनाही तितकेच महत्त्व दिले जाते. विकासाचा लाभ समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचावा आणि कोणताही घटक वंचित राहू नये, ही या संकल्पनेची मुख्य भूमिका आहे. “कोणालाही मागे न ठेवणे” ही या संकल्पनेची मध्यवर्ती कल्पना आहे. याचा अर्थ असा की, विकास प्रक्रियेत गरीब, महिला, आदिवासी, दिव्यांग आणि इतर दुर्बल घटकांचा समावेश करून त्यांना समान संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्यामुळे विकास अधिक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक ठरतो. संसाधनांचा समतोल वापर हा शाश्वत विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर टाळून त्यांचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक असते, जेणेकरून पर्यावरणीय संतुलन अबाधित राहील. यामध्ये पाणी, जमीन, वनसंपत्ती आणि ऊर्जा यांचा जबाबदारीने उपयोग करणे अपेक्षित आहे. पिढ्यान्‌पिढ्यांसाठी विकास टिकवून ठेवणे ही शाश्वत विकासाची मूलभूत अट आहे. वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक असते. यामुळे विकास दीर्घकालीन आणि टिकाऊ बनतो. समान संधी आणि सामाजिक न्याय ही सर्वसमावेशक शाश्वत विकासाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. समाजातील सर्व व्यक्तींना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि इतर मूलभूत सुविधांमध्ये समान संधी मिळाल्यास सामाजिक असमानता कमी होते आणि समाज अधिक समतोल व प्रगतिशील बनतो.

लोकसहभागाची संकल्पना:

लोकसहभाग म्हणजे समाजातील नागरिकांनी विकासाशी संबंधित विविध प्रक्रिया, उपक्रम आणि निर्णयांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होणे होय. यात केवळ उपस्थिती नसून, विचार मांडणे, निर्णय घेण्यात योगदान देणे आणि अंमलबजावणीत सहभाग घेणे यांचा समावेश होतो. लोकसहभागामुळे विकास प्रक्रिया अधिक लोकाभिमुख आणि वास्तवाशी जोडलेली बनते. निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग हा लोकसहभागाचा केंद्रबिंदू आहे. जेव्हा स्थानिक लोकांना त्यांच्या गरजा, समस्या आणि अपेक्षा मांडण्याची संधी दिली जाते, तेव्हा तयार होणारी धोरणे अधिक परिणामकारक आणि उपयुक्त ठरतात. त्यामुळे “टॉप डाऊन” पद्धतीऐवजी “बॉटम अप” दृष्टिकोनाला चालना मिळते. लोकसहभागामुळे प्रशासनात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते. नागरिकांच्या सहभागामुळे शासनाच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवले जाते, ज्यामुळे भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत होते आणि निर्णयप्रक्रिया अधिक विश्वासार्ह बनते. तसेच, स्थानिक ज्ञान आणि अनुभवांचा उपयोग हा लोकसहभागाचा एक महत्त्वाचा फायदा आहे. स्थानिक लोकांना त्यांच्या परिसरातील संसाधने, समस्या आणि उपाय यांची अधिक चांगली माहिती असते. त्यांच्या अनुभवांचा उपयोग केल्यास विकासाच्या योजना अधिक व्यवहार्य, टिकाऊ आणि यशस्वी ठरतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

शाश्वत विकासात लोकसहभागाचे महत्त्व:

लोकसहभागामुळे शाश्वत विकासाच्या धोरणांना अधिक प्रभावीता आणि व्यवहार्यता प्राप्त होते. जेव्हा नागरिक विकास प्रक्रियेत सहभागी होतात, तेव्हा तयार होणारी धोरणे वास्तव परिस्थितीशी सुसंगत असतात आणि त्यांच्या अंमलबजावणीतील अडचणी कमी होतात. त्यामुळे विकासाची गुणवत्ता सुधारते. स्थानिक गरजांनुसार विकास साध्य करण्यासाठी लोकसहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक प्रदेशातील सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक परिस्थिती वेगळी असते; त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या सहभागामुळे त्यांच्या वास्तविक गरजांनुसार योजना तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे शक्य होते. लोकसहभागामुळे सामाजिक एकात्मता आणि परस्पर विश्वास वाढतो. नागरिकांचा सक्रिय सहभाग असल्यास शासन आणि समाज यांच्यातील दुरावा कमी होतो आणि सहकार्याची भावना दृढ होते, ज्यामुळे समाज अधिक स्थिर आणि एकसंध बनतो. संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन करण्यासही लोकसहभाग मदत करतो. स्थानिक लोकांच्या देखरेखीमुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी किंवा चुकीचा वापर टाळला जातो आणि पर्यावरण संरक्षणास चालना मिळते. याशिवाय, लोकसहभागामुळे लोकशाही मूल्यांची मजबुती होते. नागरिकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतल्यास पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि समतेची भावना वाढते, ज्यामुळे लोकशाही व्यवस्था अधिक सक्षम आणि प्रभावी बनते.

लोकसहभागाचे प्रकार:

लोकसहभाग हा एकसमान नसून तो विविध स्तरांवर आणि स्वरूपांमध्ये आढळतो. विकास प्रक्रियेत नागरिक किती प्रमाणात आणि कोणत्या प्रकारे सहभागी होतात यावरून लोकसहभागाचे विविध प्रकार ओळखले जातात.

i) माहितीपर सहभाग:

या प्रकारात नागरिकांना फक्त माहिती दिली जाते. शासन किंवा संस्था विकासाशी संबंधित योजना, धोरणे किंवा उपक्रम याबाबत जनतेला माहिती पुरवतात, परंतु निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा प्रत्यक्ष सहभाग नसतो. हा सहभागाचा सर्वात प्राथमिक स्तर आहे.

ii) सल्लागार सहभाग:

या प्रकारात नागरिकांकडून त्यांच्या मतांचा, सूचना आणि अभिप्रायाचा विचार केला जातो. मात्र अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार प्रशासनाकडेच राहतो. यामुळे धोरणे अधिक वास्तववादी बनण्यास मदत होते.

iii) सह निर्णय:

या प्रकारात नागरिक आणि प्रशासन एकत्रितपणे निर्णय प्रक्रिया पार पाडतात. योजना तयार करणे, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन या सर्व टप्प्यांमध्ये लोकांचा सक्रिय सहभाग असतो. हा सहभाग अधिक प्रभावी आणि लोकाभिमुख मानला जातो.

iv) स्वयंस्फूर्त सहभाग:

या प्रकारात नागरिक स्वतःहून पुढाकार घेऊन विकास कार्यात सहभागी होतात. कोणत्याही बाह्य दबावाशिवाय किंवा मार्गदर्शनाशिवाय समुदाय स्वतःच्या गरजांनुसार उपक्रम राबवतो. हा लोकसहभागाचा सर्वात प्रगत आणि टिकाऊ प्रकार मानला जातो.

लोकसहभाग वाढवण्यासाठी साधने व उपाय:

लोकसहभाग प्रभावी आणि व्यापक करण्यासाठी विविध संस्थात्मक, तांत्रिक आणि सामाजिक साधनांचा वापर केला जातो. यामुळे नागरिकांचा विकास प्रक्रियेतील सहभाग वाढतो आणि शाश्वत विकास अधिक परिणामकारक ठरतो.

i) ग्रामसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्था:

ग्रामसभा, पंचायत समित्या आणि नगरपरिषदा या स्थानिक स्वराज्य संस्था लोकसहभागाचे महत्त्वाचे व्यासपीठ आहेत. येथे नागरिकांना थेट निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे स्थानिक गरजांनुसार विकास योजना तयार करता येतात.

ii) स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय संघटना:

स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदाय संघटना लोक आणि शासन यांच्यात दुवा म्हणून कार्य करतात. या संस्था जनजागृती, प्रशिक्षण आणि विकास उपक्रम राबवून लोकांचा सक्रिय सहभाग वाढवतात.

iii) डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि ई-गव्हर्नन्स:

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून ई-गव्हर्नन्स प्रणाली नागरिकांना अधिक पारदर्शक आणि सुलभ सेवा उपलब्ध करून देते. ऑनलाइन पोर्टल्स, मोबाईल ॲप्स आणि सोशल मीडिया यामुळे लोकांना माहिती मिळवणे आणि अभिप्राय देणे सोपे होते.

iv) जनजागृती आणि शिक्षण:

लोकसहभाग वाढवण्यासाठी जनजागृती मोहिमा आणि शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. शिक्षित आणि जागरूक नागरिक विकास प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होतात आणि आपल्या अधिकार व जबाबदाऱ्या अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतात.

लोकसहभागासमोरील आव्हाने:

लोकसहभाग हा सर्वसमावेशक शाश्वत विकासाचा महत्त्वाचा घटक असला तरी त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अनेक अडथळे आणि आव्हाने दिसून येतात.

i) अशिक्षितता आणि माहितीचा अभाव:

अनेक ग्रामीण आणि दुर्बल घटकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे विकास योजना, अधिकार आणि प्रक्रियेबाबत पुरेशी माहिती उपलब्ध नसते. त्यामुळे लोक सक्रिय सहभाग घेऊ शकत नाहीत.

ii) सामाजिक व आर्थिक असमानता:

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि वंचित घटकांना समान संधी मिळत नाहीत. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो आणि विकासाचा लाभही असमानपणे वाटला जातो.

iii) प्रशासनातील पारदर्शकतेचा अभाव:

काही वेळा प्रशासनातील अपारदर्शकता आणि जटिल प्रक्रिया लोकांचा सहभाग कमी करतात. माहिती लपवली गेल्यास किंवा स्पष्ट संवाद नसल्यास नागरिकांचा विश्वास कमी होतो.

iv) लोकांचा कमी विश्वास किंवा उदासीनता:

भूतकाळातील नकारात्मक अनुभवांमुळे काही नागरिकांचा शासनव्यवस्थेवर विश्वास कमी झालेला असतो. त्यामुळे ते विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यास उदासीन राहतात.

v) राजकीय हस्तक्षेप:

काही वेळा स्थानिक विकास प्रक्रियेत राजकीय हस्तक्षेप वाढल्यामुळे निर्णय निष्पक्ष राहत नाहीत. यामुळे लोकांचा सहभाग कमी होतो आणि प्रक्रियेवरील विश्वासही घटतो.

भारतातील लोकसहभागाची उदाहरणे :

भारतामध्ये लोकसहभाग हा विकास प्रक्रियेचा महत्त्वाचा भाग असून विविध स्तरांवर त्याची प्रभावी उदाहरणे पाहायला मिळतात.

i) ग्रामपंचायत स्तरावरील निर्णय प्रक्रिया:

भारतातील ग्रामीण भागात ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतींमधून नागरिकांना थेट निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होता येते. रस्ते बांधणी, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि स्थानिक विकास योजना यांसारख्या बाबींमध्ये ग्रामस्थांचा सक्रिय सहभाग दिसून येतो.

ii) जलसंधारण आणि स्वच्छता मोहिमा:

पाणीटंचाईवर मात करण्यासाठी आणि पर्यावरण संवर्धनासाठी जलसंधारण मोहिमा राबवल्या जातात, ज्यामध्ये लोकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग असतो. तसेच स्वच्छ भारत अभियानासारख्या उपक्रमांमध्ये नागरिकांनी स्वच्छतेसाठी सक्रिय योगदान दिले आहे.

iii) स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका:

स्वयंसेवी संस्था ग्रामीण आणि शहरी भागात जनजागृती, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये लोकांना सहभागी करून घेतात. या संस्था शासन आणि नागरिकांमध्ये महत्त्वाचा दुवा म्हणून कार्य करतात.

iv) महिला बचत गट :

महिला बचत गटांनी ग्रामीण आणि निमशहरी भागात आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या गटांमुळे महिलांचा आर्थिक व सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला असून त्यांचे सक्षमीकरण झाले आहे.

लोकसहभाग आणि धोरणनिर्मिती :

धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत लोकसहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे, कारण तो धोरणांना वास्तव परिस्थितीशी जोडतो आणि त्यांची परिणामकारकता वाढवतो. लोकांच्या गरजा, समस्या आणि अपेक्षा लक्षात घेऊन धोरणे तयार केल्यास ती अधिक उपयुक्त आणि स्वीकारार्ह ठरतात.

i) धोरण तयार करताना लोकांचा सहभाग:

धोरणनिर्मितीच्या विविध टप्प्यांमध्ये—माहिती संकलन, नियोजन, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन—लोकांचा सहभाग घेतल्यास निर्णय अधिक पारदर्शक आणि वास्तवाधारित होतात. नागरिकांचे अभिप्राय धोरणांना अधिक परिणामकारक बनवतात.

ii) "बॉटम अप अप्रोच" चे महत्त्व:

"बॉटम अप अप्रोच" म्हणजे स्थानिक स्तरापासून वरच्या स्तरापर्यंत निर्णय प्रक्रिया विकसित करणे होय. या दृष्टिकोनामुळे स्थानिक समस्या आणि गरजा थेट धोरणांमध्ये प्रतिबिंबित होतात, ज्यामुळे विकास अधिक समावेशक आणि टिकाऊ बनतो.

iii) स्थानिक स्तरावर निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवणे:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार आणि स्वायत्तता दिल्यास स्थानिक पातळीवर जलद आणि योग्य निर्णय घेणे शक्य होते. यामुळे नागरिकांचा सहभाग वाढतो आणि प्रशासन अधिक प्रभावी व उत्तरदायी बनते.

निष्कर्ष:

1. सर्वसमावेशक शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी लोकसहभाग हा अत्यावश्यक घटक आहे.
2. नागरिकांचा सक्रिय सहभाग विकास प्रक्रियेला अधिक प्रभावी आणि वास्तवाधारित बनवतो.
3. लोकसहभागामुळे सामाजिक न्याय, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते.
4. स्थानिक गरजांनुसार विकास साधण्यासाठी लोकांचा सहभाग निर्णायक ठरतो.
5. शाश्वत विकासासाठी आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलन राखणे आवश्यक आहे.
6. लोकसहभाग वाढवल्यास धोरणांची अंमलबजावणी अधिक यशस्वी होते.
7. त्यामुळे लोकसहभाग हा शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाचा पाया आहे.

शिफारशी:

1. लोकसहभाग वाढवण्यासाठी शिक्षण आणि जनजागृती कार्यक्रम अधिक व्यापक करावेत.
2. ग्रामसभा आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार आणि स्वायत्तता द्यावी.
3. धोरणनिर्मितीत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग अनिवार्य करावा.
4. ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल साधनांचा वापर वाढवावा.
5. वंचित आणि दुर्बल घटकांचा विशेष समावेश सुनिश्चित करावा.
6. स्वयंसेवी संस्था आणि समुदाय संघटनांना अधिक बळकटी द्यावी.
7. प्रशासनात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवावे.
8. स्थानिक पातळीवर प्रशिक्षण आणि क्षमता विकास कार्यक्रम राबवावेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. https://doi.org/10.18356/1b39f5c6-en
2. Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. Journal of the American Planning Association, 35(4), 216–224. https://doi.org/10.1080/01944366908977225
3. World Bank. (2004). World development report 2004: Making services work for poor people.World Bank. https://doi.org/10.1596/0-8213-5468-X
4. Pretty, J. N. (1995). Participatory learning for sustainable agriculture. World Development, 23(8), 1247–1263. https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00046-F
5. Chambers, R. (1997). Whose reality counts? Putting the first last. Intermediate Technology Publications. https://doi.org/10.3362/9781780440453
6. OECD.(2017).Government at a glance 2017. OECD publishing. https://doi.org/10.1787/gov_glance-2017-en
7. Agrawal, A., & Gibson, C. C. (1999). Enchantment and disenchantment: The role of community in natural resource conservation. World Development, 27(4), 629–649. Htpps://doi.org/10.1016/S0305.750X(98)00161-2.